

ДАнные ОБ АВТОРЕ

Навальная Марина Ивановна, доктор филологических наук, профессор кафедры документоведения

ГВУЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ул. Набережная, д. 4, кв. 3, г. Переяслав-Хмельницький, Киевская обл., Украина 08404

e-mail: mnavalna@gmail.com

DATA ON AUTHOR

Navalna Maryna I., Doctor of Philological Sciences, Professor of Document Science Department

Pereiaslav-Khmenytskyi Hryhorii Skovoroda Pedagogical University Ukraine, Kyiv region,

Pereiaslav-Khmelnyskyi, Naberezhna Street 4, app. 3, 08404

e-mail: mnavalna@gmail.com

УДК 811.161.2'367.332

DOI 10.5281/zenodo.1493104

ТИПОЛОГІЯ ДЕТЕРМІНАНТНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Грозян Н. Ф.

У статті схарактеризовано фонові детермінанти в українській мові, опрацьовано традиційні й нові підходи в їхньому дослідженні. Визначено специфіку засобів ускладнення семантико-синтаксичної структури речення. Особливу увагу приділено локальним і темпоральним детермінантам, що є експозиціями щодо всього висловлення. На прикладах доведено, що типи детермінантів продуктивно використовуються в сучасному українському художньому мовленні, фонові семантичні поширювачі виконують конкретизаційну атрибутивну функцію щодо всього змісту висловлення та виступають іманентними характеристиками мовленнєвої ситуації.

Ключові слова: *локальні та темпоральні детермінанти, фонові детермінанти, детермінантний зв'язок, семантичні поширювачі.*

ТИПОЛОГИЯ ДЕТЕРМИНАНТНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Грозян Н. Ф.

В статье охарактеризованы фоновые детерминанты в украинском языке, определены традиционные и новые подходы в их исследовании. Сделан анализ средств осложнения семантико-синтаксической структуры предложения. Особое внимание уделено локальным и темпоральным детерминантам, что являются экспозициями ко всему высказыванию. На примерах доказано, что типы детерминантов продуктивно используются в современной украинской художественной речи, фоновые семантические распространители выполняют конкретизационную атрибутивную функцию относительно всего содержания высказывания и выступают имманентными характеристиками речевой ситуации.

Ключевые слова: локальные и темпоральные детерминанты, фоновые детерминанты, детерминантная связь, семантические распространители.

THE TYPOLOGY OF DETERMINANT PARTS OF SENTENCES IN CONTEMPORARY LINGUISTICS

Grozyan N.F.

The article describes the background determinants in the Ukrainian language, elaborates traditional and new approaches in their study. The specifics of the complexity of the semantic-syntactic sentence structure are determined. Particular attention is paid to the local and temporal determinants, which are exposures to the whole expression. It is proved on the examples that types of determinants are productively used in modern Ukrainian artistic speech, background semantic distributors perform specific and attributive function regarding to the whole content of the utterance and act as inherent characteristics of the speech situation.

Key words: local and temporal determinants, background determinants, deterministic connection, semantic distributions.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. У сучасній лінгвоукраїністиці особливо активно розвивається

синтаксична семантика, основні тенденції якої спрямовані на вивчення об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення певного явища об'єктивної дійсності. Дослідників зорієнтовано на логіко-семантичний рівень реченнєвої структури, зорієнтований не лише на зв'язок речення з реальними ситуаціями, на репрезентацію тих чи тих категорій у ньому, а й на відношення, які виникають між лексичними компонентами в межах однієї реченнєвої структури.

До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні науковці пропонують включати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями предиката (У. Чейф, Л. Теньєр, Н.Ю. Шведова та ін.), інші беруть до уваги зміст, уміщений у реченні без опори на валентнісні можливості дієслова-предиката (В.Г. Гак, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, І.І. Меньшиков, І.С. Попова, Л.М. Руденко).

На думку Г.В. Кутні, «одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу найповніше визначити категорійну структуру речення» [8, с. 178–179].

Серед усього загалу простих речень виокремлюють прості ускладнені, які за формально-синтаксичними ознаками співвідносять із простими, а за семантико-синтаксичними – зі складними реченнями. Найпродуктивнішим засобом ускладнення семантико-синтаксичної структури речення є своєрідні самостійні семантичні поширювачі, які «виступають вторинними графемами категорії предикатності, оскільки у згорнутому вигляді самі є предикатами» [8, с. 178–179], саме їх у сучасній лінгвістиці й прийнято називати детермінованими членами речення. Уведення цих елементів до синтаксичної структури речення сприяє його перетворенню із семантично елементарного в семантично складне. Детермінанти стають носіями окремих пропозицій [6, с. 277].

Дериваційну базу деяких різновидів простого ускладненого речення, на думку І.Р. Вихованця, становлять

складні речення, від однієї з предикативних частин яких утворюються шляхом згортання детермінантні члени речення [1, с. 239]. Таке тлумачення детермінантів пояснює не прислівний характер їхнього зв'язку, що свідчить про синтаксичну автономність цих одиниць, перенесену із структури складного речення.

Метою дослідження є аналіз обставинної детермінації, зокрема фонових детермінантів (локальних і темпоральних), у сучасному художньому мовленні.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні в лінгвістиці виконано низку вагомих наукових студій, що презентують різні підходи до вивчення семантичної структури речення: одні науковці пропонують включати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями предиката (У. Чейф, Л. Теньєр, Н.Ю. Шведова та ін.), інші беруть до уваги зміст, уміщений у реченні без опори на валентнісні можливості дієслова-предиката (В.Г. Гак, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, І.І. Меньшиков, І.С. Попова, Л.М. Руденко).

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О.О. Селіванова, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [10, с. 116]. Цей зв'язок, наголошує дослідниця, нагадує прилягання, але не має прислівного характеру. Саме розмежування в реченні синтаксичних зв'язків на реченнєві та словосполученнєві й дало підставу для виділення детермінованих членів речення. Якщо прислівні поширювачі є конструктивно зумовленими та включеними в речення за законами валентності, то детермінант – це факультативний поширювач, який можна легко вилучити з синтаксичної конструкції, не порушуючи її формальної будови. Наприклад, *Весь цей день пахнув теплим сном* [7, с. 41]; детермінований компонент *теплим сном* має семантику порівняння, вилучення його з речення призведе до певної розмитості думки, до недостатності висловлення, але останнє як одиниця спілкування при цьому не втратиться. На думку А.П. Загнітка, наявність детермінанта зумовлена комунікативними потребами висловлення [6, с. 277].

Термін було введено до наукового обігу в 60-х роках минулого століття Н.Ю. Шведовою, яка запропонувала розглядати детермінанти як своєрідні семантичні поширювачі, що не входять до структурного мінімуму речення, на цій підставі розрізняються суб'єктно-об'єктні й обставинні детермінанти [12, с. 77–93].

Детермінант першого типу стосується предикативного ядра, зв'язок суб'єктного компонента з граматичною основою нагадує предикативний у структурі двоскладного речення: *Мамі запаморочилося* [3, с. 11], *Заснути мені ніяк не вдавалося...* [4, с. 53], *До Голобородька дійшло ближче до ранку наступного дня* [3, с. 66]. На структурно-граматичному рівні такий детермінант є непрямим додатком, який виражає семантику суб'єкта дії або стану. Ці елементи, наголошує А.П. Загнітко, «наповнюють змістом носія предикативності і реалізують семантику субстанційності, на словосполученнєвому рівні вони витлумачуються як прислівні поширювачі, що відповідає їх валентно зумовленому вияву [6, с. 277].

Обставинні детермінанти – це одиниці мотиваційно-ситуаційного плану, вони покликані окреслювати ті чи ті площини перебігу дії чи вияву стану, наприклад: *Годиною пізніше на борті літака, що ніс маму й сина Голобородьків геть з України, сталася надзвичайна подія* [3, с. 69], *Дуже швидко з'явився проект Ярослава* [7, с. 21], *До пізньої ночі говорили про загибель Мар'яни і Анатолія* [7, с. 128]. Найчастіше детермінанти загальнореченнєвої екзистенційної семантики займають позицію на початку речення, але їхнє розташування може змінюватися під впливом актуального членування.

Як зазначала Н.В. Гуйванюк, речення будь-якої граматичної будови (як непоширене, так і поширене) може мати поширювач (один або кілька), яким часто служить відмінкова форма іменника, прислівника, дієприслівника, сполучника [2, с. 91]. Найактивніше, на думку Г.В. Кутньої, «поєднуються з факультативними компонентами ті предикати, суб'єкти яких виражені формою називного відмінка. Речення, в яких вони функціонують, мають більшу семантичну перспективу» [8, с. 178–179].

Відповідно до семантичної природи аналізованих компонентів з-поміж детермінантів загальнореченнєвої екзистенційної семантики Л.М. Руденко [9] пропонує виділяти такі основні типи, як-от: фонові детермінанти (локальні та темпоральні), детермінанти зумовленості, детермінанти з характеризувальним значенням.

Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення та є своєрідними експозиціями до нього [6]. Семантичні поширювачі такого зразка конкретизують просторові та часові характеристики основної дії, наприклад: *На брудній привокзальній площі з'явився довжелезний «Лінкольн» кольору металік* [7, с. 91], *Наприкінці серпня вони знову зустрілися на Майдані* [7, с. 91]. Називати ситуацію, подію, що залежить від основної, покликані детермінанти зумовленості: *Завдяки несподіваній підказці бармена вони встигли на маршрутку* [7, с. 164], *Посидюща дитина, мовляв Василь зі стриманою ніжністю...* [5, с. 87]. Характеризувальні детермінанти підкреслюють різноманітні відтінки якісної характеристики основної події, наприклад: *Саме з цього приводу Олександр Чеканчук відчайдушно посварився з Мар'яною Хрипович напередодні її від'їзду сюди* [7, с. 32], *...місячно бліда дівчинка беззучно тягла до Наталі на потомленій руці...* [5, с. 30]. Отже, усі семантичні поширювачі інформативно доповнюють, уточнюють предикат, збагачуючи додатковими відтінками структуру процесивної ситуації.

Відібраний ілюстративний матеріал свідчить про те, що в сучасному художньому мовленні найактивніше використовують фонові детермінанти, які, не вносячи суттєвих змін до структури речення-висловлення, здатні змістити фокус уваги реципієнта.

Темпоральні поширювачі, характеризуючи предикативний процес, динамічний і локалізований у часі, уточнюють, як уже зазначалося, часові параметри. Залежно від наповнення темпоральних детермінантів у сучасному українському художньому мовленні можна виділити до п'яти найпродуктивніших типів синтаксем із часовими характеристиками дії: детермінанти на позначення частини доби, пори року, певних періодів життя людини, назв

різноманітних свят, нечіткої / чіткої часової межі та ін. На структурно-граматичному рівні семантичні поширювачі реалізуються переважно такими морфологічними варіантами, як-от:

прислівникові форми на позначення, наприклад: а) частини доби: **Вчора ввечері** він вийшов з лікарні, де мало не залишився назавжди [7, с. 157]; б) пори року: **Навесні** проходила селом чумацька валка – і до Василя з Марією кількоро чумаків переночувати попросилися... [5, с. 120]; в) нечіткої часової межі: **Невдовзі** Ганнуся спостерігала й децю інше: зараз по таких хатніх заколотах вона переставала чути воду [5, с. 88];

прийменниково-іменникові компоненти на позначення, наприклад: а) певних періодів життя людини: **По закінченні школи** вступила на факультет мистецтвознавства Київського художнього інституту [7, с. 451]; б) назв різноманітних свят: **На Різдво** батько отримав подарунок від Дерека [4, с. 34];

займенниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення, наприклад: а) частини доби: **Того вечора** він грав у підземному переході на майдані Незалежності [7, с. 66], **У той день** він також поспішав на побачення [4, с. 100]; б) нечіткої часової межі: **А цього разу** й обійняти забула [3, с. 83];

прикметниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення, наприклад: а) нечіткої часової межі: **В недовгім часі** це й помічено було... [5, с. 88], **Наступного ранку** Макар прокинувся від запаху яєчні [3, с. 184];

прийменниково-числівниковими або числівниковими комплексами на позначення точно окреслених часових параметрів, наприклад: **У дві тисячі дев'ятому** Нані стала дипломованим архітектором... [3, с. 79]; **Вісімнадцятого** Макар припхався на фабрику задовго до початку робочого дня [3, с. 116].

Зауважуємо, що темпоральні поширювачі зазвичай лише вказують на черговість якісних змін суб'єкта в часовій площині, визначаючи місце основної дії на зовнішній часовій осі.

Нейтралізувати часові ознаки предиката у структурі речення здатні локальні компоненти, які теж є показовими в українському художньому мовленні. Локальні детермінанти покликані моделювати ситуацію щодо просторових орієнтирів. Н.В. Гуйванюк запропонувала виділити (залежно від семантичного наповнення) двадцять сім типів локальних синтаксем [2]. Засобами вираження цих семантичних поширювачів на структурно-граматичному рівні є зазвичай такі морфологічні варіанти, як-от:

морфологізовані прислівники (із прийменниково-іменниковими компонентами чи без них) на позначення близькості щодо горизонтальної чи вертикальної осі, наприклад: *Удалечині загуркотів потяг* [7, с. 119], *Саме тут, неподалік від пасажу, її житло* [7, с. 40], *...зверху лежали «Українські народні загадки» в твердих палітурках* [5, с. 27];

прийменниково-іменникові компоненти на позначення чітко окресленого місця (території), наприклад: *На площі біля «України» циганки смикали поодиноких приїжджих* [3, с. 159], *Нані біля під'їзду геть змерзла* [3, с. 162]. Як слушно зауважує Г.В. Кутня, локативні компоненти засвідчують розширення відмінкових функцій: значення простору може виражатися більшістю непрямих відмінків, крім давального [8, с. 183]. Прийменниково-відмінкові форми виступають домінантним способом передачі локальної детермінантної семантики [11, с. 5].

Висновки. Отже, охарактеризовані типи детермінантів продуктивно використовуються в сучасному художньому мовленні, фонові семантичні поширювачі виконують конкретизаційну атрибутивну функцію щодо всього змісту висловлення та виступають іманентними характеристиками мовленнєвої ситуації.

Список використаних джерел

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. К.: Либідь, 1993. 368 с.
2. Гуйванюк Н. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.

3. Дашвар Люко. Биті є. Макар. Кн. 1 / Люко Дашвар. Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. 288 с.
4. Денисенко Л. Від загиблого діда до померлого / Л. Денисенко. Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 320 с.
5. Забужко О. Сестро, сестро / О. Забужко. К.: Факт, 2004. 240 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. Донецьк; Донецький національний університет, 2001. 662 с.
7. Кононенко Є. Імітація / Є. Кононенко. Львів: Кальварія, 2001. 188 с.
8. Кутня Г. Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові / Г. Кутня // Лінгвістичні студії; збірник наукових праць / укладач А.П. Загнітко та ін. Донецьк: Донецький національний університет, 2005. Вип. 13. С. 178–184.
9. Руденко Л. Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур / Л. Руденко // Збірник наукових праць викладачів педагогічного факультету; Серія «Філологія». Кам'янець-Подільський, 1997. С. 24–30.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика; термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
11. Слинько І. Другорядні чи поширюючі члени речення / І. Слинько // Мовознавство. 1990. № 2. С. 3–11.
12. Шведова Н. Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения / Н. Шведова // Вопросы языкознания. 1964. № 6. С. 77–93.

References

1. Vykhoanets' I.R. *Hramatyka ukrayins'koyi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax], K.: Lybid, 1993. 368 p.
2. Huyvanyuk N. *Formal'no-semantychni spivvidnoshennya v systemi syntaksychnykh odynyts'* [Formal-semantic relations in the system of syntactic units], Chernivtsi: Ruta, 1999. 336 p.

3. Dashvar Lyuko. *Byti ye. Makar. Kn. 1* [There is a bit. Makar. Kn. 1], Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club», 2011. 288 p.
4. Denysenko L. *Vid zahybloho dida do pomerloho* [From the deceased grandfather to the deceased], Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club», 2013. 320 p.
5. Zabuzhko O. *Sestro, sestro* [Sister, sister], K.: Fact, 2004. 240 p.
6. Zahnitko A.P. *Teoretychna hramatyka ukrayins'koyi movy. Syntaksys* [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax], Donetsk; Donetsk National University, 2001. 662 p.
7. Kononenko Ye. *Imitatsiya* [Imitation], Lviv: Calvary, 2001. 188 p.
8. Kutnya H. *Obstavynna determinatsiya predykativ protsesu v suchasniy ukrayins'kiy movi* [Objective determination of the predicates of the process in the modern Ukrainian language]. Linguistic studios; collection of scientific works / compiler AP Zagnitko and others. Donetsk: Donetsk National University, 2005. Issue 13. pp. 178–184.
9. Rudenko L. *Semantyko-syntaksychna kharakterystyka obstavynno-determinantnykh struktur* [Semantic-syntactic characteristic of circumferential-deterministic structures]. Collection of scientific works of teachers of pedagogical faculty; Series «Philology». Kamyanets-Podilsky, 1997. pp. 24–30.
10. Selivanova O. *Suchasna lnhvistyka; terminolohichna entsyklopediya* [Modern linguistics; terminology encyclopedia], Poltava: Environment, 2006. 716 p.
11. Slyn'ko I. *Druhoryadni chy poshyryuyuchi chleny rechennya* [Secondary or spreading members of the sentence], Linguistics. 1990. № 2. pp. 3–11.
12. Shvedova N. *Determiniruyushchiy ob'ekt i determiniruyushchie obstoyatel'stva kak samostoyatel'nye rasprostraniteli predlozheniya* [Deterministic object and determinative circumstances as independent distributors of the sentence]. Questions of linguistics. 1964. № 6. pp. 77–93.

ДАНИ ПРО АВТОРА

Грозян Ніна Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української філології

Кримський інженерно-педагогічний університет

вул. Севастопольська, 22, м. Сімферополь, Крим

e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Грозян Нина Федоровна, кандидат филологических наук,
доцент, заведующая кафедрой украинской филологии

Крымский инженерно-педагогический университет

ул. Севастопольская, 22, г. Симферополь, Крым

e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

DATA ABOUT THE AUTHOR

Grozyan Nina Fedorivna, Candidate of Philology, Head of the
Department of Ukrainian Philology

Crimean Engineering and Pedagogical University

Crimea, Simferopol, 22 Sevastopol Street

e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

УДК 81'373.4

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Масликова О. С.

У статті розглядається питання вивчення важливих етапів формування наукового стилю української мови та наукової термінології в цілому. Вказується на тематичні групи термінів, які найпершими виокремилися в українській мові. Визначається, що спеціальні дослідження наукового стилю мови розпочалися ще в 60-х роках минулого століття і відображені в спеціальних монографічних працях, в яких учені вказують на специфіку матеріалів наукового стилю, на особливості його об'єктивних характеристик і відмінні риси від інших мовних стилів. Важливим є вивчення теоретичних питань, які дають можливість більш детально дослідити